

UOT 159.9

Səbinə Hikmət qızı Əlizadə

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti

<https://orcid.org/0000-0002-0717-7197>

İlahə Etibar qızı Səfərova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

YENİYETMƏLƏRDƏ DESTRUKTİV DAVRANIŞIN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Сабина Хикмет гызы Ализаде

доктор философии по психологии, доцент

Азербайджанского Государственного Педагогического Университета

Илаха Этibar гызы Сафарова

Азербайджанский Государственный Педагогический Университет

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕСТРУКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Sabina Hikmet Alizade

doctor of philosophy in psychology, associate professor at

Azerbaijan State Pedagogical University

Ilaha Etibar Safarova

Azerbaijan State Pedagogical University

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF DESTRUCTIVE BEHAVIOR OF TEENAGERS

Xülasə. Elmi məqalədə yeniyyətlərin destruktiv davranışının psixoloji xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılmışdır. Məqalədə oğlan və qızlarda destruktiv davranış mexanizmlərinin formalaşmasının müxtəlifliyi müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Müəllif tərəfindən yeniyyətlərin destruktiv davranışının mənbələrinin sistemli şəkildə elmi izahı verilmişdir. Müəllifin fikrinə, destruktiv davranışlı yeniyyətlərin əksəriyyətinə qeyri-adekvat özünüqiymətləndirmə, aqressivlik, iradəsizlik daha çox özünü təzahür etdirir.

Açar sözlər: *destruktiv davranış, özünüqiymətləndirmə, aqressivlik, antisosial davranış, sosial mövqe, impulsivlik*

Резюме. В научной статье последовательно исследованы психологические особенности деструктивного поведения подростков. В статье сравнивается разнообразие формирования механизмов деструктивного поведения у юношей и девушек. Автор дал системное научное объяснение источников деструктивного поведения подростков. По мнению автора, у большинства подростков с деструктивным поведением отмечается неадекватная самооценка, агрессивность, отсутствие силы воли.

Ключевые слова: *деструктивное поведение, самооценка, агрессивность, асоциальное поведение, социальная позиция, импульсивность*

Summary. In the scientific article, the psychological characteristics of the destructive behavior of teenagers were examined in sequence. The article compares the diversity of the formation of destructive behavior mechanisms in boys and girls. The author gave a systematic scientific explanation of the sources of

destructive behavior of teenagers. In the opinion of the author, most of the adolescents with destructive behavior have inadequate self-esteem, aggressiveness, lack of willpower.

Key words: *destructive behavior, self-esteem, aggressiveness, antisocial behavior, social position, impulsivity*

Elmi-metodik ədəbiyyatda cəmiyyətdə məqbul olan sosial normalardan və davranışlardan kənara çıxma mənasını verən müxtəlif terminlər var. Psixologiyada deviant və destruktiv davranış terminləri tez-tez bir-birini əvəz edir. Onların əsas fərqi ondan ibarətdir ki, normadan kənara çıxan istənilən davranış deviant, mövcud norma və qaydaların məhv edilməsinə yönəlmiş davranış isə destruktiv (dağıdıcı) hesab olunur. Bu davranışların hər ikisi yeniyetməlik dövründə çox yayılmışdır.

Tədqiqatçı alim L.Q.Qrebəşikovanın fikrincə, destruktiv davranış subyektin dünyaya və ya özünə olan aktiv münasibətinin spesifik formasıdır, onun əsas məzmunu mövcud obyektlərin və sistemlərin məhv edilməsidir, istənilən şəraitdə dağıdıcı olaraq qalır [1]. Z.K. Davletbaeva qeyd edir ki, destruktiv davranış özündə aqressivliyi, amoralılığı, cinayətkarlığı, kriminal davranışı özündə cəmləşdirən antisosial davranışdır [2]. N.V. Saviskaya cinayətkar davranışın baş verməsi üçün aşağıdakı amilləri müəyyən edir ki, buraya aiddir: akademik uğursuzluq, emosional yetkinlik, hiperaktivlik, ünsiyyət pozuntusu, təklilik, pis vərdislər, sosial bacarıqsızlıq [4, s. 91].

Destruktiv davranışlı yeniyetmələrin əsas psixoloji xüsusiyyətləri onların qeyri-adekvat davranışlarında, aqressiyada və münafişədə özünü göstərən xüsusiyyətlərdir. Bundan əlavə, destruktiv davranışlı yeniyetmələr emosional-iradi sferada artan narahatçılıqları, dəyər sisteminin, məqsəd və həyatın mənası sahəsində pozuntu olması kimi xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunurlar.

Bir qayda olaraq onlar impulsiv, əsəbi, aqressiv, konfliktli olurlar ki, bu da onların başqaları ilə ünsiyyətini çətinləşdirir və tərbiyəsində əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Buna əsaslanaraq deyə bilərik ki, destruktiv davranışlı yeniyetmələr aqressiv hərəkətlərə, eləcə də hüquqa zidd hərəkətlərə daha çox meyilli olmaları ilə xarakterizə olunurlar.

Destruktiv davranışın öyrənilməsi probleminin mühüm cəhəti onun yaş həddi məsələsidir. Davranış normalarının insan tərəfindən mənimsənilməsi prosesi onun inkişafının müxtəlif mərhələləri üçün spesifikdir. Məlumdur ki,

müəyyən qaydaları pozmaq üçün, ilk növbədə, onlar mənimsənilməli, norma kimi tanınmalıdır. Normadan sapma haqqında yalnız o hallarda danışa bilərik ki, bir insanın davranışı fərdin sosiollaşmasının yaş normalarına uyğun gəlmir.

Destruktiv və ya deviant davranışın inkişafında yeniyetməlik artan risk dövrü hesab olunur. Bu da *birincisi*, keçid dövrünün çətinlikləri, *ikincisi*, yeniyetmənin sosial mövqeyinin qeyri-müəyyənliyi, *üçüncüsü*, sosial nəzarət mexanizmlərinin yenidən qurulması (uşaqların xarici normalara uyğunluq və itaətkarlığa əsaslanan nəzarət formaları artır, iş və şüurlü nizam-intizam və özünənəzarəti əhatə edən böyükklərin üsulları hələ inkişaf etməmiş və möhkəmlənməmişdir), *dördüncü*, xarakter əlamətlərinin olması ilə bağlıdır.

Destruktiv davranış fərdin sosial deadaptasiyasının təzahürüdür. Qeyd etmək lazımdır ki, sosial deadaptasiya geri dönə bilən prosesdir. Təhsilin vəzifəsi yalnız hər bir yeniyetmənin psixososial inkişafındakı pozuntuların qarşısını almaq deyil, həm də adaptasiyada çətinlik çəkən yeniyetmələrin yenidən sosiollaşmasını və sosial reabilitasiyası prosesini təşkil etməkdir.

Yenidən sosiollaşma, bir qayda olaraq, adaptasiyada çətinlik çəkən yeniyetmələrin sosial vəziyyətinin, itirilmiş və ya formalaşmamış sosial bacarıqlarının bərpa, həmçinin yeni müsbət yönümlü münasibətlərə və pedaqoji mütəşəkkil mühitin fəaliyyətinə daxil olmaq yolu ilə onların sosial münasibətlərin yenidən istiqamətləndirilməsinin sosial-pedaqoji prosesi kimi başa düşülür. Deviant və ya destruktiv davranış aşağıdakı müxtəlif hüquq pozuntularında: 1/ antiintizam (dərslərə gəlməmək, nizam-intizamın pozulması və s.); 2/ bütün növ sosial patologiyalar və ya destruktiv davranış formaları ilə təmsil olunan asosial: alkoqolizm, narkomaniya və maddə asılılığı, fahişlik, avaraçılıq və dilənçilik, suisidal davranış və s. hallarda özünü göstərir.

Yeniyetməlik yaş dövründə fərdin öz müqəddəratını təyin etməsi baş verir, onun ya konstruktiv, ya da destruktiv davranışa meyilliliyi məhz bu dövrdə özünü göstərməyə başlayır. Bir gənc xarici və ya daxili davranış pozuntusunu

fəal şəkildə nümayiş etdirirsə, bu, daha çox valideynlərinin və ya həmyaşıdlarının diqqətini özünə cəlb etmək üsuludur. Belə olan halda ona maksimum valideyn diqqəti, sevgi və qayğı göstərsəniz, ixtisaslı mütəxəssisin köməyi ilə ona psixoloji problemləri başa düşməyə kömək etsəniz yeniyyətməni destruktiv davranışdan xilas etmək mümkündür. Lakin çox vaxt yeniyyətlər destruktiv davranışlarını açıq şəkildə nümayiş etdirməyə meyilli deyillər, bunu başqalarından, ilk növbədə isə valideynlərindən gizlədirlər.

Bir sıra hallarda uşaq və idman meydançalarında, parklarda və digər istirahət yerlərində uşaqlar özlərini çox pis aparırlar. Böyük qruplarda toplaşan gənclər (çox vaxt alkoqolun təsiri altında) skamyaları zədələyir, taxta konstruksiyaların üzərində bıçaqla yazılar həkk edir, evlərin divarlarını boya ilə yazırlar. Bu cür hərəkətlər məhv olmaq üçün patoloji ehtirasın xarakterik əlamətləridir. Vaxtında tədbirlər görülməzsə, zaman keçdikcə o daha da güclənəcək və nəticədə şəxsiyyətin dönməz şəkildə deqradasiyası prosesinə gətirib çıxara bilər. Yeniyyətlərin destruktiv davranışının mənbələri arasında aşağıdakıları fərqləndirirlər:

1. *Yeniyyətmə və məktəb müəllimləri arasında ahəngdar münasibətlərin olmaması.* Ümumi akademik iş yükü şəraitində o, məktəbə münasibətdə tabeli bir vəzifəyə yerləşdirildi. Yeniyyətmə çox böyük zehni və fiziki yüklənmə yaşayarkən özünü daima buna məcbur hiss edir. Bu halda destruktiv davranış məktəbdən gələn dözülməz tələblərə etiraz formalarından biri kimi çıxış edir. Adətən bu müəyyən edilmiş qaydaların pozulması ilə ifadə olunur ki, buraya: uniforma geyməkdən imtina, dərslərə gəlməmək və vaxt gecikmək, müəllimlərə qarşı kobudluq və s. halları aid edilir.

2. *Ailədə tərbiyə prosesinə yanlış yanaşma.* Belə yanaşma ailədə valideynlər tərəfindən bir yeniyyətməyə yalnız həyatının problemlərində diqqət yetirdikdə baş verir. Yeniyyətmə tərbiyəli olanda ona lazımi diqqət və maraq göstərmirlər. Nəticədə yeniyyətmə özünü tənha, lazımsız hiss edir və diqqəti özünə cəlb etmək üçün süni şəkildə problemlər yaradır, destruktiv davranış nümayiş etdirir.

3. *Yetkin şəxsin yeniyyətməni öz iradəsinə tamamilə tabe etmək cəhdi.* Bəzən müəllimlər və valideynlər ən yaxşı niyyətlə hərəkət edərək

yeniyyətmənin təşəbbüs- karlığının və müstəqilliyinin təzahürünü tamamilə boğurlar. Daha təcrübəli və yaşlı bir insan kimi onun üçün hər şeyi sözün əsl mənasında həll edir, fərdiliyinin tam inkişafına mane olurlar. Şəxsiyyəti sıxışdırmaq cəhdi ilə təhsil və tərbiyənin belə avtoritar xarakter daşması münaqişəli vəziyyətlərə gətirib çıxarır. Yeniyyətmə böyüklərin tam nəzarətinə müqavimət göstərməyə başlayır ki, bu da onun destruktiv (dağıdıcı) davranışına səbəb olur. Müasir cəmiyyətdə baş verən neqativ proseslərlə əlaqədar olaraq gənc nəsillə ciddi dəyişikliklərə məruz qalır, dəyər oriyentasiyasının deformasiyası müşahidə olunur. Yeniyyətlər böhran vəziyyətlərini kəskin şəkildə yaşayırlar ki, bu da onların destruktiv davranışlarında özünü aydın göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, destruktiv davranışa meyilli yeniyyətlərin xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi problemi bu gün aktual mövzulardandır.

Psixoloji ədəbiyyatların təhlili şəxsiyyətin formalaşması şərtlərinin kəskin şəkildə dəyişdiyini, bu yaş dövründə yeniyyətmənin özünə, dünyaya və ətrafdakı insanlara özünəməxsus şəxsi münasibətlərinin formalaşdığını müəyyən etməyə imkan verdi. Yeniyyətməlik uşaqlıq və yetkinlik arasında keçid mərhələsidir. Bu dövr bir sıra xüsusiyyətlərlə: sosial problemlərə marağın artması, şəxsiyyətlərarası ünsiyyətə ehtiyacın olması və s. ilə xarakterizə olunur.

Bu cür hərəkətlərə E.V. Zmanovskaya aqressiv, riskli və asosial təzahürləri aid edir ki, bu da öz növbəsində yeniyyətmənin mənəvi və əxlaqi inkişafına, eləcə də onun gələcək sosial statusuna təhlükə yaradır [3]. Çox vaxt yeniyyətlər həmyaşıdlarına və ya digər insanlara, özlərinə, maddi şeylərə münasibətdə destruktiv hərəkətlər edirlər. Belə hallar sosial normaların, qaydaların, şəxsi təhlükəsizliyin pozulması kimi xarakterizə olunur, yəni yeniyyətlər özlərinə və əşyalara qarşı aqressiyadan istifadə edirlər. Aqressiv antisosial davranış ümumilikdə cəmiyyətin sabit mənfə münasibətinə səbəb olur ki, bu da insanla onun ətrafı arasında konstruktiv əlaqələrin qurulmasına ciddi maneədir.

Oğlanların və qızların özünü müşahidə, özünü qiymətləndirmə, özünü təkmilləşdirmə və özünü təsdiqləmə ehtiyacı öz güclü və zəif tərəflərini təhlil etmək üçün mənəvi ehtiyaclardan, həmçinin öz həyatlarında nəyin doğru və nəyin

yanlışı olduğunu anlamaq istəyindən irəli gəlir. Özünə maraqlı fərdin keyfiyyətlərinin üzə çıxdığı fəaliyyət ehtiyaclarından yararlanır. Yeniyetmə oğlanlarda destruktiv davranış özünü idarəetmənin inkişafının ləngiməsi və əxlaqi dəyərlərin formalaşmasının çətinliyi ilə əlaqədar formalaşır.

Destruktiv davranışın inkişafına təsir edən ilk səbəb güclü iradəli xarakter xüsusiyyətlərinin nəzərə çarpan inkişafıdır, məsələn, məqsədə çatmaqda əzmkarlıq, maneələri və çətinlikləri dəf etmək bacarığı. Yeniyetmə təkcə fərdi iradi hərəkətlərə deyil, həm də iradi fəaliyyətə qadirdir. O, tez-tez qarşısına məqsədlər qoyur, onların həyata keçirilməsini planlaşdırır.

Lakin iradəsizlik, xüsusən də bir fəaliyyət növündə əzmkarlıq göstərən yeniyetmənin digər növlərdə göstərməsinə təsir göstərir. Yeniyetməlik yaş dövrü müəyyən impulsivlik ilə xarakterizə olunur. Bəzən impulsiv hərəkətlərdən sonra onlar artıq bunun əksini etməli olduqlarını başa düşürlər. Yeniyetmənin başqa adamlarla münasibətinin mənfi və ya müsbət təcrübəsi onun şəxsi özünə münasibətinin formalaşmasına təsir göstərə bilər. Buna görə də, yeniyetməlik dövrünün fərqləndirici xüsusiyyətlərinə özünü böyüklər mövqeyində görmək istəyi, özünəinamlı olmaq və müstəqil hiss etmək, daha çox fəallıq göstərmək, valideynlərlə münasibətlərin çətinləşməsi və s. daxildir.

Başqa bir səbəb emosional sferada xarici mənfi xarakter dəyişikliklərin təzahürüdür. Maraqlar və təcrübələrlə bağlı həssaslıq, utancaqlıq, lovğalıq hissələrinin inkişafı baş verir. Valideynlərlə münasibətdə daha çox tənqid etiraz xarakteri alır. Digər səbəb isə cəmiyyətə aid hissələrin olmamasıdır. Məlumdur ki, bəzi yeniyetmələrin qeyri-qanuni fəaliyyətə başlaması onların bu və ya digər vəziyyətdə təsadüfən təmasda olduqları kriminal aləmin nümayəndələri tərəfindən qorxudulması ilə bağlıdır.

Destruktiv davranışlı yeniyetmələrin əksəriyyətində qeyri-adekvat özünü- qiymətləndirmə aşkar edilir. Yeniyetmə üçün əhəmiyyətli və ya əhəmiyyətsiz bir fəaliyyət sahədə aşağı səviyyədə özünüqiymətləndirmə fərqləndirilməlidir. Məlumdur ki, yeniyetməlik dövründə həmyaşıdlarla ünsiyyət mühüm rol oynayır.

Ona görə də bir qrup həmyaşıdın yeniyetmədən imtina etməsi onun üçün əsl faciəyə çev-

rilir. Bu yeniyetmənin özünüqiymətləndirməsinin aşağı olmasına, bəzən də müxtəlif komplekslərə çevrilməsinə səbəb ola bilər. Bir yeniyetmə idmanda uğursuzluğa ciddi yanaşmasa narahat olmaya bilər. Bu uğursuzluqlar onun heysiyyətinin adekvatlıq səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilməz. Destruktiv davranışlı yeniyetmələrdə isə bir qayda olaraq, əlverişsiz təhsil şəraiti nəticəsində qeyri-adekvat, kəskin hisslər, qorxaqlıq, etibarsızlıq və öz mövqeyindən narazılığa səbəb olan əhəmiyyətsiz bir özünə hörmət formalaşır.

Qeyri-adekvat həyəcan hissi mənfi keyfiyyətlərin formalaşmasına səbəb olur. Şəxsiyyət və qabiliyyətlərini mənfi qiymətləndirməməsi üçün yeniyetmə üçün yalan danışmağa başlayır. Sosial problemlər aqressiv davranışı, affektiv həyəcanları olan yeniyetmələrdə də yaranır. Yeniyetmənin tutduğu passiv mövqə onun çatışmazlıqlarına qarşı passiv münasibətə gətirib çıxarır. Bu münasibət həm yeniyetmənin özünə, həm də ətrafındakılara mənfi təsir göstərir. Yeniyetmə çatışmazlıqlarını dərk etməyə, onları düzəltməyə səy göstərmir, qabiliyyətlərini qiymətləndirməkdə çətinlik çəkir, davranışını təhlil edə və uğursuzluqlarının əsl səbəblərini müəyyən edə bilmir. Problemləri həll etmək üçün onlar destruktiv davranışın sosial passiv formasından (təcrid, ünsiyyət dairəsini məhdudlaşdırmaq, alkoqol, narkotik qəbul etmək və s.) istifadə edirlər. Yeniyetməlik yaş mərhələsi inkişafın böhran dövrü kimi sosiallaşma prosesini çətinləşdirən bir sıra hallarla xarakterizə olunur. Odur ki, destruktiv davranışın səbəblərini öyrənmək sosial qanunların təsir mexanizmini öyrənmək lazımdır.

Problemin aktuallığı. Məqalədə oğlan və qızlarda destruktiv davranış mexanizmlərinin formalaşmasının müxtəlifliyi aşkar olunmuş və onlar müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Yeniyetmələrdə destruktiv davranışa meyilliliyinin artması onların psixokorreksiya köməyinə zəruriliyi bir daha göstərir.

Problemin elmi yeniliyi. Elmi məqalədə yeniyetmələrin destruktiv davranışının psixoloji xüsusiyyətləri ardıcılıqla araşdırılmışdır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədən ali və orta ixtisas məktəblərinin müəllimləri, tələbələr, magistrantlar və doktorantlar istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat:

1. Гребенщикова Л.Г. К вопросу о соотношении понятий «деструктивное», «агрессивное» и «девиантное» поведение / Л.Г.Гребенщикова // Сборники конференций НИЦ Социосфера. 2011. № 19. – с. 61-67.
2. Давлетбаева З.К. Асоциальное поведение: понятийный аспект. / З.К. Давлетбаева // Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук. 2011. № 6. – с. 190-198.
3. Змановская Е. В. Девиантное поведение личности и группы: [учебное пособие] / Е. В. Змановская, В. Ю, Рыбников. – Санкт-Петербург: Питер, 2011. – 351 с.
4. Савицкая Н.В. Основные направления социально-педагогической профилактики девиантного поведения детей и подростков // Социальные отношения. 2019. № 2. – с. 83-90.
5. Теняева О.В. Гендерные различия инструментально-стилевых характеристик подростков с девиантным поведением / О.В. Теняева, Н.А. Фомина // Российский научный журнал: электрон. версия журн. 2010. № 4. – 92-97 с.

E-mail: feqan.sefereliyev.97@mail.ru

Rəyçilər: *psixol.ü.fəls.dok., dos. Ü.A. Əfəndiyeva,*
psixol.ü.fəls.dok., dos. M.C. İsmayılova

Redaksiyaya daxil olub: 01.03.2023